

УДК 94(477)

Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби

Л.В. Дояр

doi: 10.15421/171776

У даній статті піднято проблему визвольної боротьби українського народу під час революційних подій 1917-1921 рр. та на етапі вироблення постреволуційної програми боротьби за незалежну Україну. Тему розглянуто у контексті аналізу наративних джерел української політичної еміграції 1920 рр., які дотепер залишаються маловідомими і не фігурують в активному науковому обігу. Автором опрацьовано матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, а саме: джерела з особистих фондів учасників української революції та політичної еміграції у Празі М. Шаповала, М. Балаша, М. Тимченка; документи з фондів пражського гуртка Української партії соціалістів-революціонерів, Комітету по вшануванню пам'яті М.Ю. Шаповала, Українського інституту громадознавства (Українського соціологічного інституту), Українського вільного університету, Української господарської академії, що діяли на території Чехословаччини. Результатом дослідження стали констатації емігрантських оцінок щодо набутого революційного досвіду та культурної парадигми визвольної боротьби українського народу, сформульованої М.Ю. Шаповалом.

Ключові слова: постреволуційна українська еміграція; пражський гурток українських есерів; нова парадигма визвольної боротьби українського народу; наративні джерела; мемуари; епістолярій

A little-known narrative of Ukrainian political emigration in Czechoslovakia: assessment of the revolutionary experience and idea of the liberation struggle

L.V. Doiar

This article is devoted to the revolutionary struggle of the Ukrainian people in order to build their own state. The exile stage of the liberation struggle has been investigated by the author. This stage happened after the defeat of the revolution. Its members, while in exile emigration, were trying to comprehend what happened, to rethink it, to assess achievements and to conceptualize the future of the Ukrainian liberation process.

During the investigation, the materials of the Central State Archive of higher authorities and government of Ukraine, sources from private funds of M. Shapoval, M. Balash, M. Timchenko; the fund of Prague group of the Ukrainian Socialist Revolutionary Party; funds of the Committee on commemoration of M. Shapoval; Funds of Ukrainian Social Institute (Ukrainian Sociological Institute), Ukrainian Free University, Ukrainian Economic Academy, established by Ukrainian emigrants on the territory of First Czechoslovak Republic, have been used.

The above-mentioned sources are mainly narrative. Due to their disorder and dispersion, they still are little known. Moreover, the factual weakness of the narrative is its personal attitude, documentary non-proven, and, hence, its possible uncertain nature. However, the author does not exclude the fact that small attention to the exciting content of the post-revolutionary exile epistolary is explained by the dual unacceptability of its content: the Soviet historiography was unable to study it because of its ideological censorship restrictions and prohibitions, and modern historiography does not want to focus on defamatory assessments and interpretations on the liberation struggle of 1917-1921, especially heard from emigrants.

Thanks to some openness of the participants of the revolution, which were very sincere in their stories due to the pain of defeat and grief of their exile status, and although biased at the same time, we can get some knowledge about atypical verbal history, that belies the sacramental picture of the events of 1917-1921's in Ukraine. The subjective view on the key figures of the revolution that we got from its witnesses, but not from grateful descendants, is a significant factor in further pursuit of truth. In addition, sources, which had been elaborated in the article, illustrate the paradigm of the post-revolutionary Ukrainian liberation movement, born by Prague group of emigrants led by M. Shapoval.

Keywords: post-revolutionary Ukrainian emigration, Prague group of Ukrainian Socialists, the new paradigm of the liberation struggle of the Ukrainian population, the narrative sources, memoirs, correspondence

Цитування даної статті: Дояр Л.В. Маловідомий наратив української політичної еміграції в Чехословаччині: оцінка революційного досвіду та концептуалізація визвольної боротьби / Л.В. Дояр // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 5(145). – С. 61-66.

Citation of this article: Doiar, L.V., 2017. Malovidomyy naratyv ukraïns'koyi politychnoyi emihratsiyi v Chekhoslovachchyni: otsinka revolyutsiynoho dosvidu ta kontseptuatsiya vyzvol'noyi borot'by [A little-known narrative of Ukrainian political emigration in Czechoslovakia: assessment of the revolutionary experience and idea of the liberation struggle]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 5(145), 61-66. doi:10.15421/171776 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 04.04.2017

Малоизвестный нарратив украинской политической эмиграции в Чехословакии: оценка революционного опыта и концептуация освободительной борьбы

Л.В. Дояр

В данной статье поднята проблема освободительной борьбы украинского народа во время революционных событий 1917-1921 гг. и на этапе разработки постреволюционной программы борьбы за независимую Украину. Тема рассмотрена в контексте анализа нарративных источников украинской политической эмиграции 1920-х гг., которые до сегодняшнего дня остаются малоизвестными и не фигурируют в активном научном обороте. Автором обработаны материалы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, а именно: первоисточники из личных фондов участников украинской революции и политической эмиграции в Праге Н. Шаповала, Н. Балаша, Н. Тимченко; документы из фондов пражского кружка Украинской партии социалистов-революционеров, Комитета по увековечиванию памяти Н.Е. Шаповала, Украинского института обществознания (Украинского социологического института), Украинского вольного университета, Украинской хозяйственной академии, которые действовали на территории Чехословакии. Результатом исследования стали констатации эмигрантских оценок относительно приобретенного революционного опыта и культурной парадигмы освободительной борьбы украинского народа, сформулированной Н.Е. Шаповалом.

Ключевые слова: постреволюционная украинская эмиграция; пражский кружок украинских эсеров; новая парадигма освободительной борьбы украинского народа; нарративные источники; мемуары; эпистолярный

Постановка проблеми. Українська революція 1917 р. нещодавно відзначила свій столітній ювілей. Цей поважний вік вимагає наукової актуалізації даної теми і мусить надихати пошуковців на подальше пізнання її подій та явищ. Тим більше, що процесу сприяють архівні установи: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України розробив відповідний дослідницький проект, який заплановано реалізувати впродовж 2017-2021 рр.

Аналіз досліджень і публікацій. Визвольні змагання 1917-1921 рр. в Україні детально проаналізовано у 2-му томі колективної монографії «Політична історія України ХХ ст.» [4]. У розпорядженні науковців широковідомі спогади В. Винниченка [1-3], П. Скоропадського [5], програма визвольної боротьби М. Шаповала [25]. Між тим, поза увагою дослідників все ще залишається значний обсяг епістолярного спадку української політичної еміграції, зокрема, тієї її частини, що згуртувалася на території новоствореної Першої Чехословацької республіки. Мова йде про листування колишнього члена Директорії А.Г. Макаренка, учасника революційних подій на Кубані Г.В. Омельченка, есерівця Н.Я. Григорієва тощо.

Суттєвим прорахунком сучасної історичної науки, на наш погляд, є вибіркове дослідження емігрантських викладів про події 1917-1921 рр. Звичайно, що їх вивчення було загальмовано об'єктивними причинами (табуальністю теми за радянських часів, великим обсягом та суперечливим змістом матеріалу), однак, ми не виключаємо і свідомого замовчування окремих епізодів, через що у громадському сприйнятті поширено скептичне ставлення до гуманітарних методів пізнання.

Загальна схильність світу до міфологізації свого минулого є усталеною практикою і, на жаль, сучасна українська історична наука також не має щеплень від цієї хвороби. Так, потреба у створенні виховних міфологем для підростаючого покоління вже давно озвучена в інформаційному полі незалежної України [6, с. 4].

Мета дослідження. Отже, метою даної розвідки є аналіз маловідомих емігрантських викладів про ре-

волюційні події 1917-1921 рр. в Україні та транспарація останніх у концепцію постреволюційного етапу визвольних змагань.

Виклад основного матеріалу. Розгляд основного контенту нашої розвідки варто розпочати з однієї, дуже знакової, епістолярної сентенції 1920-х рр.: «Та коли все притягнете («Вільну Спілку», «Вільну Україну», «Підстави нашої політики», «Відродження нації», матеріали і документи, закони, телеграми, резолюції, постанови) – це все таке суперечливе, що історик мусить довго сидіти, коли візьме на себе сміливість висвітлити цілий той величезний рух, що був зв'язаний з іменем Петлюри...» [19, арк. 73]. Цитований уривок належить невідомому автору і, у даному контексті, це доволі символічно.

Подальше знайомство з емігрантськими рефлексіями на революційні події 1917-1921 рр. винесло на наше обговорення наступні епізоди:

1. Втрата авторитету колишніми лідерами Української революції.

Найбільш болюче фіаско, на наш погляд, зазнав Михайло Грушевський: останній не посів посади ректора Українського вільного університету, бо емігрантська професура не підтримала його автономістського проекту побудови закладу, до речі, актуального у сучасній Україні [16, арк. 2]; на адресу колишнього голови українського парламенту лунали відверті образи, він був виключений з емігрантського кола колишніх однопартійців, про що красномовно свідчить один із знайдених автором епістолярних документів: «Ми одверто Вам заявляємо, що не поділяємо Ваших стремлень, методів, заходів. Всі ваші методи праці є несоціалістичними. Отже, ми просто заявляємо: ідіть від нас. Інакше ми змушені будемо повстати проти Вас, перед громадянством відкрити завісу, за якою Ви працюєте і куєте свої злобні, невисні інтриги... Ми пасивні, тому що не хочемо скандалити Україну, яка Вам вірила, яка дала Вам популярність, яка помилилася, і ми не хочемо причинити їй лиха, вказувати на її помилку...» [23, арк. 3-4]; емігрант Грушевський потерпав «від грубого поведіння» (даний факт, наприклад, мав місце з боку

професора філології Л. Білецького) [19, арк. 45-46].

Що стосується колишнього військового генсека та диктатора Директорії Симона Петлюри, то він опинився у більш скрутній ситуації, ніж Михайло Грушевський: якщо останнього зневажали, то Петлюру ненавиділи. Термін «петлюрівщина» українські емігранти вживали не менше, ніж радянська пропаганда, його засуджували як явище, вороже українству, викривали «петлюрівський план поневолення України», квітневу 1920 р. спілку Петлюри з Польщею називали «доказом дегенерації української політичної думки», варшавських прихвостнів – «петлюрівців» – пропонували ізолювати «ланцюгом презирства і бойкоту» [21, арк. 107-111]. Микола Василько з цього приводу писав: «Петлюра віддав Польщі 9 млн українського населення, 162 тис. кв. м території. Навіть Версальський договір визнавав незалежність Галичини, а Петлюра дав купчу Польщі в обмін на визнання своєї васальної залежності» [22, арк. 1], Петлюри, зазначав Микита Шаповал, «не вибачить історія» за те, що він привів «чужу орду» і «в десятий раз зруйнував Україну» [8, арк. 64].

Дискредитованим виявився і колишній Голова Генерального секретаріату Володимир Винниченко. Його звинуватили у контактах з більшовиками. Було оприлюднено фінансове джерело антигетьманського повстання 1918 р. та відіграна у ньому роль В.К. Винниченком. Під час траурної церемонії на похованні М.Ю. Шаповала вищезазначений Н.Я. Григорій стверджував, що для проведення антигетьманського повстання Винниченко взяв гроші у більшовиків, а Шаповал, дізнавшись про це, відмовився увійти до складу Директорії. Цікаво, що про відсутність коштів повідомляв і сам Володимир Кирилович: він з обуренням писав про те, що «Українбанк» відмовився допомагати повстанцям і що у касі Української Національної Ради нараховувалося усього 20 тис., однак, ніяких інших подробиць з цього приводу у «Відродженні нації» ми не знаходимо [3, с. 91-92]; від Винниченка ми дізнаємося про те, що існувало лише двоє рішучих прихильників виступу проти П. Скоропадського – він і Шаповал – усі інші вагалися, тож Шаповалові Володимир Кирилович давав високу оцінку [3, с. 89]. Шаповал, у свою чергу, до кінця життя зберігав мовчання, але, як бачимо, його найближче оточення було обізнане і під час траурної церемонії «не змовчало».

2. Засудження антиукраїнської історичної ролі гетьмана Павла Скоропадського.

Колішній посол Дону на Україні, білогвардійський генерал, але, попри те, українофіл, О.В. Черячукін у 3-му томі свого «Донського літопису» зазначав, що «Скоропадський – росіянин і кар'єрист, який мріяв про посаду малоросійського генерал-губернатора. Про людське око Скоропадський тримався українізаційного курсу та засновував українські університети, насправді ж, запевняв у своїй щирості і прихильності до Росії... історія викрие імена тих впливових на Заході російських політичних діячів, які сприяли, щоб Україна впала здобиччю більшовиків і зникла з міжнародного обрію» [17, арк. 159].

3. Викриття зрадницьких щодо Західноукраїн-

ської Народної Республіки дій колишнього головнокомандуючого Українською Галицькою Армією Олександра Грекова. Аналіз пропольських (ворожих до ЗУНР) позицій генерала О.П. Грекова вміщено у листі колишнього члена Директорії А. Макаренка до соратника по партії М. Балаша. У документі, надісланому 23 січня 1923 р. з Відня, говорилося, що пан Греков планував замістити собою «слабовольного Петлюру», задля чого увійшов у зносини з польським урядом і, у подальшому, діяв як його агент [20, арк. 80-85].

4. Засудження авторитарної ролі лідерів УНР у підписанні Брест-Литовського договору з країнами Четвертного блоку (лютий 1918 р.).

З'ясовуючи мотиви фатального для УНР договору «з німцями», Микита Шаповал писав, що ініціаторами угоди були М. Грушевський і В. Голубович, їх домовленість носила кулуарний характер, більшість членів УЦР про це нічого не знали. Згодом, виправдовуючи свій вчинок, колишній голова українського парламенту говорив, що «всі хотіли підм'яти Україну, а німці запропонували допомогу, не жадаючи за це ніякої нагороди» [7, арк. 1-3]. Несолідність подібної мотивації викликала обурення в українських емігрантів. Володимир Винниченко у «Відродженні нації» відверто говорив про матеріальний і геополітичний зиск тевтонів в Україні [2, с. 284].

5. Персоніфікація постаті Микити Шаповала.

В емігрантських колах особа М.Ю. Шаповала була чи не найпопулярнішою. Екзильний епістолярій переповнений його ім'ям, адже, і його вороги, і його друзі визнавали, що українські виші у Чехословаччині створив саме він. Між тим, Шаповала ненавиділи, з нього глузували, звинувачували у різноманітних гріхах: колишній однопартієць Ісаєвич у березневих (1926 р.) листах до Балаша писав, що Шаповал поділяє ідеологію Муссоліні [19, арк. 149] і займається шахрайством у своєму інституті [19, арк. 153]. Обурений наклепництвом, Микита Юхимович відповідав: «Побиття мого авторитету не боюся, бо я працюю не для слави. Не для грошей і не для авторитетів» [21, арк. 83]. Що ж стосується найближчого кола відданих соратників, то вони відверто захоплювалися своїм лідером. Виголошуючи жалобну промову на похоронах М.Ю. Шаповала у березні 1932 р., його однопартієць Н.Я. Григорій зазначив, що Микита Юхимович був автором IV (самостійницького) Універсалу УЦР, після якого, до речі, В.К. Винниченко пішов у відставку, а уряд було перейменовано на Раду Народних Міністрів [24, арк. 12-18]. Під час жалоби Никифір Якович розповів і інші маловідомі подробиці з біографії свого соратника: так, коли після переїзду у Вінницю Директорія зорієнтувалася на Антанту, Шаповал розірвав з урядом УНР і поїхав на Галичину, до Станіслава, де почав роздавати селянам панську землю. За подібну «махновщину» президент ЗУНР Є. Петрушевич наказав його заарештувати і віддати під суд, але потім лише видалив за кордон, тим самим, перетворивши Микиту Шаповала на першого емігранта від української влади [24, арк. 12-18].

6. Розкриття кубанського проекту революційних

перетворень на теренах зруйнованої Російської імперії.

У статті емігранта Григорія Омельченка розповідалося, що лідер Кубанської Республіки Микола Рябовол, хоч і був українофілом, однак, насправді виступав за «негайне утворення Союзу рівних державних формувань: Дона, Кубані, Терека, України, Доброармії, Грузії і т.ін.», бо добре знав національну ситуацію у своєму рідному краї (50 % - українці, 40 % - росіяни, 7 % - черкеси) [13, арк. 1-32]. Серед емігрантів з козацької Кубані, взагалі, були поширені ідеї всеслов'янського об'єднання. Так, «великим прихильником культурно-економічного об'єднання всіх слов'янських народів в дусі Кирило-Мефодіївського братства» був професор Ф.А. Щербина [17, арк. 1-3].

7. Поширення критичного погляду на історію визвольного руху в Україні.

Українські емігранти постреволуційного періоду поширювали досить незвичний для сучасного українця погляд на вітчизняну історію. Так, у лекціях соціаліста-федераліста, історика М.А. Славінського гетьман І. Мазепа фігурує як ворожа до українців сила: автор пише про те, що він закріпачував Україну та нищив козацтво і у своїх діях був гіршим за Москву [14, арк. 291]. Славінський аналізує гострий розкол, що стався між лідерами ЗУНР і УНР: спочатку через протилежне ставлення до поляків, «сталось дивне перехрещення: консервативний уряд ЗУНР втягнувся у більшовицьку спілку, а революційний уряд УНР у антибільшовицьку» [15, арк. 189], а згодом «уряд Директорії, шукаючи підмоги від Антанти, схилився до миру з Польщею», а уряд ЗУНР, вважаючи, що «дорога да Антанти веде через союз з Денікіним» віддав галицьку армію «під опіку російської Добровольчої армії» [15, арк. 196, 199]. Отже, українська еміграція, переповідаючи історію революції, відверто писала про відсутність єдиного соборного мислення у політиків ЗУНР і УНР, про домінування їх особистих амбіцій над національно-державними інтересами.

Загалом, опрацьований нами емігрантський наратив свідчить про відсутність згуртованості у екзильних рядах, про безпринципну боротьбу за домінування, визнання в Європі, прихильне ставлення європейських політиків, отримання матеріальної допомоги. Україна у всьому тому була лише засобом у досягненні поставленої цілі...

Оцінюючи революційні події 1917-1921 рр. в Україні, праяска політична еміграція, одночасно, формувала ментальну складову модерної української нації, оприлюднювала новітній код визвольної боротьби. В основі останнього лежала виключно культурна парадигма – мирна культурна праця по підготовці кадрів для майбутньої незалежної держави. Переживши трагедію поразки, великі людські та матеріальні втрати, колишні учасники української революції виступили проти мілітаризації своєї боротьби, взявши курс на здобуття інформаційної перемоги над ворогом (показ світові злочинних дій окупантів Великої України).

Особливо наполегливо на цьому курсі стояли українські есери, праяским лідером яких був Микита Шаповал. Останній з цього приводу писав: «Наша

культурна праця в ЧСР політично чиста і морально чесна, а по змісту – тільки культурна і гуманітарна» [10, арк. 30]. Тож не дивно, що шаповалівці засудили похід Тютюнника 1921 р., який призвів до чергових жертв [19, арк. 73], не використовували провокативних методів, не співпрацювали з іноземними розвідками, принципово покладаючись лише на власні сили.

Українська еміграція в Празі, за висловом М. Шаповала, «ніяких політичних інтриг не веде, армії не організує, озброєних інтервенцій і випадів не замишляє, а провадить чисто культурну роботу. Нехай же наші противники виступлять проти цієї роботи, тоді Європі стане абсолютно ясно, що сусідні з Україною народи борються з основою української народності, з нашою культурою і мовою з метою денационалізації України» [9, арк. 55].

Перебуваючи у столиці Першої Чехословацької Республіки, «шаповалівці» демонстрували глибоку пошану та високу порядність у зносинах з офіційними колами ЧСР, не дозволяли петлюрівському «Тризубу» ображати президента Т. Масарика та міністра В. Гірсу, які щирозсердно допомагали українській справі, фінансували і усіляко підтримували діяльність українських емігрантів на своїй території [18, арк. 19-20]. Микита Шаповал називав петлюрівців «злобно засліпленими земляками», а друкований орган «Тризуб» – «ганьбою нашого народу» [10, арк. 30]. М. Шаповал та його прибічники були переконані у тому, що своєю культурною працею вони без жодного пострілу примушують ворогів рахуватися з інтересами українців. Зокрема, проведення українізації в УСРР вони вважали власною заслугою – результатом інформаційного тиску на владу більшовиків: «Культурна робота еміграції змусила більшовиків дозволити на Україні українські школи, видавати книжки, газети і журнали українською мовою, щоб робітники і селяни не заглядалися на еміграцію, а читали свої українські радянські книжки» [12, арк. 7]. «Шаповалівці» вітали проведення в УСРР індустріалізації, адже це відповідало інтересам України, сприяло перетворенню аграрної української нації на повноцінну, багатозарову. Суспільну структуру доіндустріальної України Шаповал називав «знівченою» [10, арк. 56], українську націю слабкою, бо вона «не має сильно озброєних з інтелектуально-культурного боку груп промислових, торговельних, фінансових і т.п.» [11, арк. 60]. До речі, саме звідси зросли огидні звинувачення М.Ю. Шаповала у прихильності до фашизму – він мріяв про повноцінний самодостатній тип суспільства в Україні і, як приклад, наводив Німеччину.

Шаповалівську ідею домінування культурної праці над політичною гостро критикував В.К. Винниченко. Однак, у своїх судженнях він був значно ближчим до кола «шаповалівців», ніж до прихильників С. Петлюри чи П. Скоропадського, які зневірилися у власних силах і покладалися на іноземну військову допомогу, а значить, не гребували компрометуючими український рух компромісами.

Після смерті М. Шаповала його культурна парадигма визвольної боротьби була згорнута, а верх узяли прибічники опертя на іноземні збройні сили.

Відтоді в українській еміграції запанувала мілітарна складова визвольного процесу, безпосередньо залежна від зовнішнього впливу та підпорядкована закордонним структурам.

Висновки. Таким чином, на основі дослідження постреволюційного наративу учасників Української революції, що згуртувалися в еміграційному колі на території Першої Чехословацької Республіки, автор оприлюднив маловідомі факти, трактування і оцін-

ки ключових подій з історії українських визвольних змагань і проаналізував нову парадигму визвольної боротьби, що була концептуально окреслена у пражському гуртку емігрантів на чолі з М. Шаповалом. Контекст-аналіз означених джерел довів, що екзильний наратив 1920-х рр. (листування, мемуари, записки, у тому числі і наукові) не мав заборонених тем і був позбавлений міфологічних штампів. У цілому ж, піднята тема потребує подальших розвідок.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Винниченко В.К. Відродження нації (історія української революції: марець 1917 – грудень 1919) у 3-х ч. Ч. 1/ В.К. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – 349 с.
2. Винниченко В.К. Відродження нації (історія української революції: марець 1917 – грудень 1919) у 3-х ч. Ч. 2/ В.К. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – 328 с.
3. Винниченко В.К. Відродження нації (історія української революції: марець 1917 – грудень 1919) у 3-х ч. Ч. 3/ В.К. Винниченко. – Київ-Відень, 1920. – 535 с.
4. Політична історія України ХХ ст.: У 6-ти т. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917-1920)/ [Кер. В.Ф. Солдатенко, В.Ф. Верстюк]. – Київ: Генеза, 2003. – 488 с.
5. Скоропадський П. Спогади кінець 1917 – грудень 1918/ П. Скоропадський. – Київ: Наш Формат, 2016. – 454 с.
6. Україна incognita/ [Під ред Л. Івшиної]. – Київ: Факт, 2002. – 400 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВОВ України). – Ф. 3563 «М.Ю. Шаповал». – Оп. 1. – Спр. 24 «Рукопис «Засади української визвольної програми» 1927». – 176 арк.
8. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 29 «Рукописи «Від III Інтернаціоналу до III Риму», «Військо і революція», «Початок кінця», «Ліга Народів Сходу і псевдосоціалісти», «Консолідація українських революційних сил» та ін.» – 121 арк.
9. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 49 «Рукописи «Завдання української еміграції», «Політика і еміграція», «Еміграція і Україна», «Українська еміграція» та ін.» – 83 арк.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 56 «Рукописи «Русофобское и украиноедское славянство», «На боротьбу з злочинством», «До українського трудового народу», «Одвертий лист голові ВУЦВК Г. Петровському і голові уряду УСРР В. Чубареві та ін.» – 94 арк.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 3563. – Оп. 1. – Спр. 69 «Рукописи «Суспільство і нація», «Боротьба за націю», «Теорія нації», «На болочу тему»». – 74 арк.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 3793 «Український соціологічний інститут у Празі». – Оп. 2. – Спр. 3 «Матеріали про діяльність буржуазно-націоналістичного Українського інституту громадознавства у Празі. Т. 3». – 77 арк.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 3795 «Українська Господарська Академія в Чехословаччині, м. Подебради». – Оп. 3. – Спр. 38 «Контрреволюційна стаття буржуазного націоналіста Г.В. Омельченка «За що і як боролась Кубань в 1917-1919 рр.» – 32 арк.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 3795. – Оп. 3. – Спр. 59 «Лекції буржуазного націоналіста Славінського «Історія України» Том 1». – 338 арк.
15. ЦДАВОВ України. – Ф. 3795. – Оп. 3. – Спр. 60 «Лекції буржуазного націоналіста професора Славінського «Історія України» Том 2». – 276 арк.
16. ЦДАВОВ України. – Ф. 3859 «Український вільний університет у Празі». – Оп. 1. – Спр. 140 «Звіт про діяльність Українського вільного університету у Празі 1921-1930 рр.» - 517 арк.
17. ЦДАВОВ України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 155 «Звіт про діяльність за 1924-25 рр.» – 675 арк.
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 3862 «М.О. Тимченко». – Оп. 1. – Спр. 2 «Відкритий лист М. Тимченко і деяких інших в заборону діяльності міністра чеського уряду В. Гірси щодо української еміграції». – 26 арк.
19. ЦДАВОВ України. – Ф. 3863 «М.І. Балаш». – Оп. 1. – Спр. 12 «Листування М.І. Балаша з Дараганом, Животком, Залевським, Ісасвичем». – 166 арк.
20. ЦДАВОВ України. – Ф. 3863. – Оп. 1. – Спр. 14 «Листування М.І. Балаша з Левицьким, Макаренком, Пількевичем». – 164 арк.
21. ЦДАВОВ України. – Ф. 3863. – Оп. 1. – Спр. 15 «Листи Тарновського, Шаповала, Цеглинського до М.І. Балаша». – 201 арк.
22. ЦДАВОВ України. – Ф. 3911 «Празька організація УПСР». – Оп. 1. – Спр. 63 «Тасмний договір С. Петлюри з Польщею 21.04.1920 р. Витяги з листа М. Василька до С. Петлюри 1920-1921 рр.» – 3 арк.
23. ЦДАВОВ України. – Ф. 3911. – Оп. 1. – Спр. 64 «Листування з закордонною делегацією УПСР у Відні». – 8 арк.
24. ЦДАВОВ України. – Ф. 3951 «Комітет по вшануванню пам'яті М.Ю. Шаповала». – Оп. 1. – Спр. 1 «Склад, протоколи та інші матеріали Комітету обраного для вшанування пам'яті М.Ю. Шаповала». – 35 арк.
25. Шаповал М.Ю. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці)/ М.Ю. Шаповал. – Прага: Вид-во «Вільна Спілка», 1927. – 169 с.

REFERENCES:

1. Vinnichenko, V.K., 1920. Vidrozhennya naciï (istoriya ukraïns'koï revolyucii: marec' 1917 – grudен' 1919) [Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution: The Daisies of 1917 - December 1919)]. Kiïv-Viden'. 349 (in Ukrainian).
2. Vinnichenko, V.K., 1920. Vidrozhennya naciï (istoriya ukraïns'koï revolyucii: marec' 1917 – grudен' 1919) [Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution: The Daisies of 1917 - December 1919)]. Kiïv-Viden', 328 (in Ukrainian).
3. Vinnichenko, V.K., 1920. Vidrozhennya naciï (istoriya ukraïns'koï revolyucii: marec' 1917 – grudен' 1919) [Revival of the Nation (History of the Ukrainian Revolution: The Daisies of 1917 - December 1919)]. Kiïv-Viden', 535 (in Ukrainian).
4. Politichna istoriya Ukraïni XX st. [Political history of Ukraine of the twentieth century]. Kiïv: Geneza, 2003. – 488 (in Ukrainian).
5. Skoropads'kij, P., 2016. Spogadi kinec' 1917 – grudен' 1918 [Memoirs end of 1917 - December 1918]. Kiïv: Nash Format. 454 (in Ukrainian).
6. Ukraïna incognita [Ukraine incognita]. Kiïv: Fakt, 2002. 400 (in Ukrainian).
7. Central'nij derzhavnij arhiv vishchih organiv vladi ta upravlinnya Ukraïni (dali CDAVOV Ukraïni) [The Central State Archive of the Supreme Governments and Governments of Ukraine (further CSASGG of Ukraine)]. F. 3563 «M.YU. SHapoval». Op. 1. Spr. 24 «Rukopis «Zasadi ukraïns'koï vizvol'noï programi» 1927». 176 (in Ukrainian).
8. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 29 «Rukopisi «Vid III Internacionalu do III Rimu», «Vijs'ko i revolyuciya», «Pochatok kincy», «Liga Narodiv Skhodu i psevdosocialisti», «Konsolidaciya ukraïns'kih revolyucijnih sil» ta in.». 121 (in Ukrainian).
9. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 49 «Rukopisi «Zavdannya ukraïns'koï emigracii», «Politika i emigraciya», «Emigraciya i Ukraïna», «Ukraïns'ka emigraciya» ta in.». 83 (in Ukrainian).
10. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 56 «Rukopisi «Rusofobske i ukraïnoedkske slavyanstvo», «Na borot'bu z zlochinstvom», «Do ukraïns'kogo trudovogo narodu», «Odvertij list golovi VUCVK G. Petrovs'komu i golovi uryadu USRR V. CHubarevi ta in.». 94 (in Ukrainian).
11. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3563. Op. 1. Spr. 69 «Rukopisi «Suspil'stvo i naciya», «Borot'ba za naciyu», «Teoriya naciï», «Na bolyuchu temu». 74 (in Ukrainian).
12. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3793 «Ukraïns'kij sociologichnij institut u Prazi». Op. 2. Spr. 3 «Materiali pro diyal'nist' burzhuazno-nacionalistichnogo Ukraïns'kogo institutu gromadoznastva u Prazi. 3». 77 (in Ukrainian).
13. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3795 «Ukraïns'ka Gospodars'ka Akademiya v CHEkhoslovachchini, m. Podebradi». Op. 3. Spr. 38 «Kontrevolyucijna stattiya burzhuaznogo nacionalista G.V. Omel'chenka «Za shcho i yak borolas' Kuban' v 1917-1919 rr.». 32 (in Ukrainian).
14. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3795. Op. 3. Spr. 59 «Lekcii burzhuaznogo nacionalista Slavins'kogo «Istoriya Ukraïni 1». 338 (in Ukrainian).
15. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3795. Op. 3. Spr. 60 «Lekcii burzhuaznogo nacionalista profesora Slavins'kogo «Istoriya Ukraïni 2». 276 (in Ukrainian).
16. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3859 «Ukraïns'kij vil'nij universitet u Prazi». Op. 1. Spr. 140 «Zvit pro diyal'nist' Ukraïns'kogo vil'nogo universitetu u Prazi 1921-1930 rr.». 517 (in Ukrainian).
17. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3859. Op. 1. Spr. 155 «Zvit pro diyal'nist' za 1924-25 rr.». 675 (in Ukrainian).
18. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3862 «M.O. Timchenko». Op. 1. Spr. 2 «Vidkritij list M. Timchenko i deyakih inshih v zaboronu diyal'nosti ministra ches'kogo uryadu V. Girsi shchodo ukraïns'koï emigracii». 26 (in Ukrainian).
19. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3863 «M.I. Balash». Op. 1. Spr. 12 «Listuvannya M.I. Balasha z Daraganom, ZHivotkom, Zalevs'kim, Isacvichem». – 166 (in Ukrainian).
20. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3863. Op. 1. Spr. 14 «Listuvannya M.I. Balasha z Levic'kim, Makarenkom, Pil'kevichem». 164 (in Ukrainian).
21. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3863. Op. 1. Spr. 15 «Listi Tarnovs'kogo, SHapovala, Ceglins'kogo do M.I. Balasha». 201 (in Ukrainian).
22. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3911 «Praz'ka organizaciya UPSR». Op. 1. Spr. 63 «Taemnij dogovir (in Ukrainian). Petlyuri z Pol'shcheyu 21.04.1920 r. Vityagi z lista M. Vasil'ka do Petlyuri 1920-1921 rr.». 3 (in Ukrainian).
23. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3911. Op. 1. Spr. 64 «Listuvannya z zakordonnoyu delegacieyu UPSR u Vidni». 8 (in Ukrainian).
24. CDAVOV Ukraïni [CSASGG of Ukraine]. F. 3951 «Komitet po vshanuvannyu pam'yati M.YU. SHapovala». Op. 1. Spr. 1 «Sklad, protokoli ta inshi materiali Komitetu obranogo dlya vshanuvannya pam'yati M.YU. SHapovala». 35 (in Ukrainian).
25. Shapoval, M.YU., 1927. Velika revolyuciya i ukraïns'ka vizvol'na programa (Vikladi v Americi) [The Great Revolution and the Ukrainian Liberation Program (Outline in America)]. Praga: Vy'd-vo «Vil'na Spilka». 169 (in Ukrainian).

Доляр Лариса Василівна — кандидат історичних наук, доцент
E-mail: lardoyar@gmail.com

Doiar Larisa V. – PhD in history, associate professor
E-mail: lardoyar@gmail.com